

Katarzyna Napierała

(Poznań)

MIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM: OBRAZ OSIEMNASTOWIECZNEJ ROSJI W OCZACH ENCYKLOPEDYSTÓW

Marc Belissa, *La Russie mise en „Lumières”. Représentations et débats autour de la Russie dans la France du XVIIIe siècle*, Kimé, Paris 2010, 248 s.

Rosja aż do panowania Piotra I z wielu powodów była wykluczona z kręgu europejskiego. Po pierwsze przez odległość geograficzną, po wtóre ze względu na religię prawosławną, mało znaną oraz nie tak powszechną w Europie zachodniej¹. *De facto* Rosja dla francuskiego czytelnika znana była jedynie z kilku tytułów. Najczęściej przedstawiano ją jako kraj barbarzyński. Rosjanom natomiast przypisywano rolę osób ciągle pijanych, brutalnych oraz uznających władzę despotyczną². W siedemnastym stuleciu pojawiają się pozycje po trochu wprowadzające czytelnika francuskiego w realia rosyjskie: Jacques’a Margereta, „Etat de l’Empire de Russie” (1607) oraz tłumaczenie Foy de La Neuville’a relacji z wyprawy do Moskwy Adama Oleariusa, „Relation curieuse et nouvelle de Moscovie” (1698). Na początku osiemnastego wieku sytuacja zaczyna się zmieniać, możemy wymienić kilka pamiętników i opisów z podróży, kilka pozycji historycznych oraz politycznych. Na szczególną uwagę zasługują: „Éloge de Pierre le Grand” Fontenelle’a z 1725, „Histoire de Charles XII” z 1731 i „Anecdotes sur Pierre le Grand” z 1748 roku, oba autorstwa Woltera. Innym ważnym źródłem była historia Rosji za panowania Piotra I napisana przez filozofa z Fernay na zamówienie dworu rosyjskiego, opublikowana w 1759 roku pod tytułem „Histoire de l’Empire de Russie sous Pierre le Grand”, czy też pozycja autorstwa Locatelli z 1736 roku „Les Lettres moscovites”. Kilka informacji natury geograficznej można było znaleźć w słownikach takich jak:

¹ M.L. Pelus, *Un des aspects de la naissance d’une conscience européenne: la Russie vue d’Europe occidentale au XVIe siècle*, [w:] *La conscience européenne aux XVe et XVIe siècles*, Paris, École normale supérieure de Jeunes Filles, Collection de l’École normale supérieure de Jeunes Filles 22, 1988.

² M. Belissa, *La Russie mise en „Lumières”. Représentations et débats autour de la Russie dans la France du XVIIIe siècle*, Paris 2010, s. 7.

„Grande dictionnaire géographique, historique et critique” autorstwa Martinière’a opublikowany w 1741 roku, czy trzy edycje „Grand dictionnaire historique” pióra Morériego z lat 1717, 1731 i 1740.

Rosja, w okresie francuskiego oświecenia, bardzo często pojawiała się jako temat rozlicznych dyskusji w różnych kręgach społeczeństwa francuskiego. Wiele z tych po dziś dzień stereotypów ma swój rodowód właśnie w osiemnastym wieku. Rosja była obiektem fascynacji dla tak zwanych filozofów, przedmiotem badań dla podróżników organizujących wyprawy geograficzne m.in. w głąb Syberii. Poddawana była także krytyce. Dotyczyła ona przede wszystkim despotycznego ustroju, w którym nie istniały wolność i prawa jednostki.

Książka Marca Belissy, historyka związanego z Uniwersytetem w Nanterre (Paryż X) jest pierwszym tak kompleksowym ujęciem poglądów na osiemnastowieczną Rosję zawartych w Wielkiej Encyklopedii Diderota i d’Alemberta oraz w innych słownikach i publikacjach. Wcześniejsze badania nad wizerunkiem imperium wschodniego w Wielkiej Encyklopedii prowadził R. Desné, lecz artykuł ten był jedynie niepełnym zestawieniem haseł wraz z ogólnym opisem ich pochodzenia i notą na temat autorów³.

Chronologia książki obejmuje analizę wizerunku Rosji poczynawszy od pierwszego wydania Encyklopedii Diderota i d’Alemberta w 1751 roku, a kończy się wraz z wydaniem czwartego tomu „Encyclopédie méthodique” (Encyklopedia metodyczna) Dèmeuniera w 1787 roku. Niemniej jednak autor przedstawia również obraz imperium, jaki możemy znaleźć w innych publikacjach z początku osiemnastego wieku oraz często przez treść omawianych fragmentów wraca do czasów wcześniejszych zwłaszcza do panowania Piotra I.

Książka składa się z dwóch części. Pierwsza prezentuje wizerunek imperium rosyjskiego w Wielkiej Encyklopedii Diderota i d’Alemberta z uwzględnieniem wyobrażeń o Rosji, poczynawszy od czasów Piotra I i opinii o ludach ją zamieszkujących. Autor prezentuje także rozważania na temat użycia pojęcia cywilizacja w odniesieniu do autochtonów i do ludności napływowej (Ostiaków, Samojedów, Tatarów, Kozaków). W drugiej części skupia się na okresie panowania Katarzyny II, bazując na Suplemencie do Wielkiej Encyklopedii, wydanym przez Ch.-J. Panckoucke’a, Encyklopedii z Yverdon (Encyclopédie, ou dictionnaire universel raisonné des connaissances humaines), Dictionnaire universel autorstwa Robineta oraz czterech tomach wspomnianej Encyclopédie méthodique. Économie politi-

³ R. Desné, *La Russie dans l’Encyclopédie de Diderot*, [w:] *Ex oriente Lux, Mélanges J. Blanckoff*, Bruxelles 1991, II, s. 67–80.

que et diplomatique, wydanej przez J.N. Dèmeuniera. Autor prezentuje wizerunek imperium w drugiej połowie osiemnastego wieku, czyli w okresie, w którym zainteresowanie sprawami rosyjskimi przybiera największe rozmiary. Owa swoista rusofilia przeplata się w tym czasie z wizją krytyczną.

W bibliografii napotkać można kilka drobnych błędów edytorskich. Na stronie 217 w przypisie numer 4 błędnie zapisano nazwisko redaktora akt kolokwium dotyczące D. Diderota; jest: Chouilliet, a powinno być Chouillet. Ponadto wystąpił błąd w innym nazwisku; jest Lusebrink H., a powinno być Lüsebrink, H.-J. Błędnie również w tym samym przypisie podano numer periodyku „Studies on Voltaire and the Eighteenth Century” (SVEC) jest: G. Dulac, „Pour reconsidérer l’histoire des Observations sur le Nakaz”, SVEC 284 (1988), ss. 466–514, a powinno być SVEC 254 (1988), ss. 467–514.

Poza wyczerpującą bibliografią autor umieścił także cztery aneksy. W pierwszym wymienia wszystkie artykuły o Rosji, jakie znalazł w Wielkiej Encyklopedii, i to zarówno takie, w których kraj ten stanowi główny temat artykułu, jak i zawierające w swojej zawartości odniesienia do spraw rosyjskich. Aneks drugi zawiera listę autorów wraz z liczbą napisanych publikacji na temat Rosji w dziele Diderota i d’Alemberta. Aneks trzeci zawiera zestawienie haseł dotyczących imperium Katarzyny II w Suplemencie do Wielkiej Encyklopedii powstałym w latach 1776–1777 oraz w Encyklopedii z Yverdon. W czwartym wymienieni są autorzy owych artykułów wraz z liczbą napisanych publikacji. M. Belissa w swojej pracy wykorzystał możliwości, jakie oferuje projekt American and French Research on the Treasury of the French Language — ARTFL; jest to kooperacja Wydziału Humanistycznego i Electronic Text Services (ETS) z Uniwersytetu w Chicago wraz z laboratorium Analyse et Traitement Informatique de la Langue Française — ATIL z Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS). Platforma ta pozwala na łatwy dostęp elektroniczny do takich źródeł jak Encyklopedia Diderota i d’Alemberta czy innych francuskojęzycznych słowników powstałych w okresie Wieku Świata⁴.

Przedmiotem badań Belissy jest wizerunek osiemnastowiecznej Rosji poddany wieloaspektowej analizie w dziełach encyklopedycznych. Wśród poruszanych przez niego zagadnień znajdują się elementy związane z geograficznym opisem ówczesnej Rosji, kwestie etnologiczno-antropologiczne, aspekty historyczno-polityczne oraz kulturowe.

Belissa zwraca uwagę na przemilczenie przez niektórych autorów pewnych kontrowersyjnych wydarzeń z dziejów Rosji i dobieranie argumentów potwier-

⁴ <http://artfl-project.uchicago.edu/>.

dzających szkicowany przez nich obraz. Wskazuje to na określone preferencje pisarzy. Autor relacjonuje, a także komentuje podejście filozofów zachodu, często bardzo stereotypowe, w stosunku do Rosjan i ludności zamieszkałej na terenach imperium.

W badaniach nad wizerunkiem Rosji we Francji doby Oświecenia przez dłuższy czas koncentrowano się na rozważaniach poszczególnych filozofów oraz wpływie ich myśli na konstruowanie poglądów opinii publicznej⁵. Często także bazowano na analizie szerokiej wymiany epistolarnej i intelektualnej między Wolterem, d'Alembertem, Diderotem i Katarzyną II. Belisa we wstępie zwraca szczególną uwagę na badania L. Wolffa zaprezentowane w publikacji „Inventing Eastern Europe” wydanej w 1994 roku. Książka ta na nowo postawiła pytanie o tytułowe „wymyślenie wschodu przez zachód”⁶. Streszczając główne tezy Wolffa, M. Belissa podkreśla te najbardziej znamienne, jak chociażby pogląd Amerykanina na temat dyskusji filozofów oświecenia nad wschodnią częścią Europy stanowiącej początek pewnej kreacji w odbiciu lustrzanym; zachód ma się definiować przez przeciwieństwo ze wschodem. Ponadto amerykański historyk stawia tezę, że dzięki owemu „wymyśleniu wschodu”, zachód rozpoczął usprawiedliwiać swoją dominację w świecie.

Dalej we wstępie autor przytacza poglądy L. Wolffa, według którego od szesnastego wieku w europejskiej geopolityce dominowała wizja opierająca się na opozycji pomiędzy północą i południem, pomiędzy cywilizacją wywodzącą się z klasycznego antyku a barbarzyństwem północy. Przemieszczenie się w siedemnastym wieku centrum wagi gospodarczej i kulturowej Europy z południa na północny-zachód, spowodowało w następstwie przeniesienie się barbarzyństwa z północy na wschód. W osiemnastym wieku opozycja północ-południe przybrała z czasem obraz czterostronny, gdzie zachód jest cywilizowany, południe dekadentkie lub zdominowane przez inne państwa, północ ogranicza się do Skandynawii i Prus a ciągle jeszcze barbarzyński wschód znajduje się już na drodze do cywilizacji. Z tym że, według Wolffa, można było tak scharakteryzować tylko Rosję. Amerykanin nie brał pod uwagę Polski czy Bałkanów, ponieważ znajdowały się one pod silnym wpływem innych państw, nie będąc w pełni suwerenne.

Mówiąc o osiemnastowiecznych podróżach na północ nadal wymieniano się Skandynawię, Polskę czy Rosję, ale coraz częściej krystalizował się obraz Europy wschodniej składającej się z Polski, Rosji, Bałkanów i europejskiej części Turcji. Dla

⁵ M. Belissa, op. cit., s. 10.

⁶ Polskie tłumaczenie terminu *Inventing Eastern Europe* wydaje się mało trafne, dlatego autorka na potrzeby niniejszej recenzji będzie posługiwać się określeniem angielskim.

amerykańskiego badacza ta operacja, którą nazywa *mental mapping*, jest procesem asocjacji i porównania; asocjacji między terenami Europy Wschodniej, intelektualnie połączonymi w spójną całość, oraz porównania ich z terenami Europy Zachodniej. W ten sposób został utworzony nowy rozwojowy podziału kontynentu⁷. Rosja była państwem europejskim, jak podkreślał to Piotr I czy Katarzyna II w swoim Nakazie z 1767 roku, ale była równocześnie państwem azjatyckim. Często traktowano ją też jako swego rodzaju bufor pomiędzy Europą a Azją.

Niektóre z poglądów L. Wolffa były krytykowane między innymi przez Michaela Confina i Guida Franzinetti⁸. Najpoważniejszym zarzutem wysuwany przez wymienionych badaczy jest fakt, że do połowy dziewiętnastego wieku na użytek literacki, dyplomatyczny czy potoczny dalej klasyfikuje się Polskę, Rosję i Skandynawię jako państwa północne. W dziewiętnastym stuleciu współcześni prawie nie używali wyrażenia Europa Wschodnia na określenie Rosji czy Polski, ale nadal nazywali wyprawy na te tereny podróżami na północ. Dla M. Confina Rosja europejska jest jasno określona jako część północna a nie wschodnia, która ograniczała się na przykład do Bałkanów. Według niego rozgraniczenie na wschód i zachód, jakie dziś znamy, było konstrukcją daleko późniejszą niż epoka nowożytna. M. Confino uważa, że została ona *wymyślona* wraz z nadejściem zimnej wojny i włączona *a posteriori* do realiów zaprzyszłych.

Opinii, spojrzeń, punktów widzenia o cudzoziemcach jest wiele, tak jest w każdej epoce, tak też było w Oświeceniu. Marc Belissa na potrzeby swoich badań rozróżnia trzy poziomy dyskursu dotyczące obcokrajowców.

Przede wszystkim są to naukowe wypowiedzi dotyczące antropologii i etnologii, dopiero co rodzących się nauk⁹. Owe dyskursy naukowe zawsze bazują na poszukiwaniach fundamentalnych różnic i są analizowane na podstawie determinant fizycznych i naturalnych takich, jak: uwarunkowania przyrodnicze, klimat, populacja itd. Autor poszukuje w tak zwanej perspektywie otwartej zaproponowanej przez Monteskiusza warunków obiektywnych, by określić społeczeństwo homogenne w całej jego różnorodności.

Drugi poziom to dyskurs oparty na relacjach świadków, podróżników, wojskowych, dyplomatów, kupców, którzy przez publikacje albo opowieści o swoich

⁷ L. Wolff, op. cit., s. 6.

⁸ M. Confino, Re-inventing the Enlightenment: Western Images of Eastern Realities in the Eighteenth Century, *Canadian Slavonic Papers*, 36 (3/4), 1994, s. 505–522. G. Franzinetti, The Idea and the Reality of Eastern Europe in the Eighteenth Century, *History of European Ideas* 34, 2007, s. 361–368.

⁹ Zob. M. Duchet, *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*, Paris 1971.

podróżach i misjach przyczyniali się do rozpowszechniania informacji o kraju, w którym przebywali. Czasy *ancien régime'u* to okres, w którym podróże poza kraj nie były aż tak powszechne, z wyłączeniem pewnych grup zawodowych takich jak kupcy, dyplomaci. Ci wszyscy podróżujący nie wyruszali na wyprawę z czystym umysłem, pozbawionym stereotypów na temat miejsc, do których się wybierali. Ich opisy są w dużej mierze oparte na wypadkowej pomiędzy tym, co w rzeczywistości tam zastali, przeżyli (jak wiadomo, te impresje są tylko częściowe i zawsze subiektywne), a zakorzenionymi w nich stereotypami. Podróżnicy poszukiwali argumentów, by zaprzeczyć lub potwierdzić pewne opinie funkcjonujące w krajach, z których się wywodzili.

I wreszcie trzeci poziom, na którym Marc Belissa prowadził badania, czyli dyskurs encyklopedyczny. Owe dzieła, bardzo popularne w osiemnastym wieku, miały na celu przedstawienie aktualnego stanu wiedzy ogólnej o miejscach, ludziach czy narodach. Dyskursy te są zatem wynikiem chęci konfrontacji źródeł z potocznymi poglądami. Wiedza ta była następnie propagowana w różnych kręgach społecznych różnymi dostępnymi nośnikami informacji (książka, prasa itp.). W ten sposób powstawał pewien wizerunek bardziej lub mniej akceptowany przez wszystkich.

Te trzy poziomy dyskursów są różnie odbierane w zależności od grup społecznych i kulturowych. Takie właśnie typy analiz interesują autora recenzowanej książki. Celem Belissy nie jest zaprezentowanie wiedzy naukowej owych podróżników, geografów czy odkrywców działających na terenach imperium rosyjskiego ani dotarcie do dyplomatycznych relacji, jakie pozostawili ambasadorzy. Głównym dążeniem autora jest próba zreferowania owego dyskursu encyklopedycznego jak również form popularyzacji wiedzy wśród publiczności wykształconej, która wykorzystywała te informacje w debatach filozoficznych. We wstępie Belissa pisze, że jego studia nie mają na celu przedstawienia historii Rosji w drugiej połowie osiemnastego wieku, a ukazanie, w jaki sposób został zaprezentowany i wykorzystany wizerunek Rosji w debacie intelektualnej we Francji między 1751 a 1789 rokiem, na podstawie całego korpusu encyklopedycznego zapoczątkowanego Wielką Encyklopedią Diderota, a zakończoną Encyklopedią metodyczną wydaną przez Panckoucké'a.

Autor podkreśla, że wiele informacji, jakie możemy znaleźć o Rosji w tych dwóch źródłach to często obrazy wykreowane, by pobudzić do refleksji nad systemem i sytuacją własnych państw, w których żyli piszący. Publikowanie informacji o despotyzmie, barbarzyństwie, cywilizacji czy religii rosyjskiej jest oczywiście pewnym sposobem na to, by na tle Rosji ukazać w pozytywnym świetle Europę Zachodnią, a w szczególności Francję. Ocena cudzoziemców spełnia specyficzną rolę w debacie intelektualnej. Dla przykładu Belissa podaje, iż w pismach o Polsce

autorzy głównie interesują się kwestią polskiej anarchii czy swawoli¹⁰, tak jak piszący o Chinach — despotyzmem prawnym etc. Na tej podstawie można zauważyć, że ocena postaw cudzoziemców jest pewnym narzędziem wykorzystywanym w dyskusjach epoki Oświecenia.

Jakie są opinie, toposy, schematy dotyczące Rosji we Francji owego czasu? Jak Encyklopedia Diderota i d'Alemberta relacjonuje fakty dotyczące imperium rosyjskiego, jakie są tematy filozoficzne, które pojawiają się w tym korpusie źródeł? Jak zmieniały się opinie o Rosji wraz z przejściem władzy przez Katarzynę II? Czy w Encyklopediach wydanych po Wielkiej Encyklopedii dostrzec możemy elementy wpływu działań imperatorowej?

Autor publikacji stara się odpowiedzieć na owe pytania. Jednocześnie mają one zmusić czytelników do zastanowienia się nad miejscem dyskursu encyklopedycznego w owym Wolffowskim *wymyśleniu wschodu* i w Oświeceniowej *geografii filozoficznej*. Niektóre twierdzenia encyklopedystów zaczęły funkcjonować w społeczeństwach i wywarły istotny wpływ na sposób pojmowania Europy w jej dzisiejszym rozumieniu, a stworzona w osiemnastym wieku idea cywilizacji europejskiej utożsamia ją głównie z zachodem Europy.

Belissa doskonale przedstawia dwa różne typy myślenia i pisanie o Rosji, jeden krytyczny, a drugi gloryfikujący postępowanie Katarzyny II i rozwój cywilizacyjny imperium. We wcześniejszej literaturze przedmiotu często przypisywano Encyklopedii Diderota rolę propagandową dla poczynań Piotra I i Katarzyny¹¹. Badania Belissy wskazują jednak, że tak nie było. Opisuje on wiele artykułów, w których znajdziemy wielostronną krytykę często opierającą się o pojęcia stereotypowe.

Autorzy artykułów wątpią, aby naród rosyjski, ówczesnie zakorzeniony mocno w barbarzyństwie, mógł cywilizować inne dzikie krainy — odnosi się to do krytyki osiemnastowiecznego kolonializmu rosyjskiego. Dużo miejsca Belissa poświęca na analizę reżimu panującego w Rosji. Despotyczne rządy Iwana IV odbijały się dużym echem we francuskich hasłach encyklopedycznych. Przedstawione mamy dwa stanowiska analizujące ustrój imperium. Jedno uważa taką formę rządu za konieczną, by okiełznać tak duże państwo, a także taką złożoność zwyczajów i różnych nacji. W tym ujęciu podkreślano rolę Piotra I i Katarzyny II, których „rozumne” rządy mogły doprowadzić do procesu emancypacji przez modernizację

¹⁰Por. M. Forycki, *Anarchia polska w myśli oświecenia. Francuski obraz Rzeczypospolitej szlacheckiej u progu czasów stanisławowskich*, Poznań 2004.

¹¹Zob. A. Lorthorary, *Les philosophes du XVIIIe siècle et Russie: le mirage russe en France au XVIIIe siècle*, Paris 1951; por. L. Wolff, *Le mirage, le mythe, et le miroir de la Russie*, [w:] S. Karp, L. Wolff (red.), *Le Mirage russe au XVIIIe siècle*, Fernay-Voltaire 2001, s. 235–247.

i okcydentalizację. Niemniej jednak część oświeconych filozofów piszących o Rosji stoi na stanowisku krytycznym wobec wizji despotyzmu oświeconego w wydaniu carycy czy jej poprzednika. Zarówno Jaucourt, autor pokaźnej liczby artykułów w Encyklopedii Diderota i d'Alemberta jak i Dèmeunier, redaktor Encyklopedii metodycznej, podkreślają ogromny rozdźwięk między zapowiedzianymi reformami a ich realizacją. Jedynie Robinet pozostający pod wielkim wpływem myśli Wolteriańskiej uważa, że reżim Katarzyny II prowadził społeczeństwo w stronę postępu społecznego i cywilizacyjnego.

W konkluzji autor odwołuje się do teorii omówionej we wstępie „*Inventing Eastern Europe*”, sformułowanej przez L. Wolffa. Potwierdza, iż dyskurs zawarty w encyklopediach, miał duży współdziałanie w owym wymyśleniu wschodu przez zachód. M. Belissa bardziej skłania się do zastąpienia określenia *wymyślenie wschodu* pojęciem *stworzenia północy usytuowanej na wschodzie*. Badania źródłowe doprowadziły autora do wniosku, że jednoczesne ujęcie Polski, Rosji, Węgier i tureckich Bałkanów jako pewnego rodzaju wspólnego obszaru nazywanego wschodem nie funkcjonuje w myśli oświeceniowej. Belissa podkreśla, że prawie nigdy Węgry czy Bałkany nie są skojarzone z Rosją bądź Polską¹². Należy zaznaczyć, iż społeczeństwa osiemnastowieczne zawsze określały Rosję jako północ, a nie wschód, jednocześnie uznając Skandynawię i Prusy za państwa północy. Przynależność tych ostatnich do cywilizacji europejskiej nigdy nie była podawana w wątpliwość, w przeciwieństwie do Rosji.

Belissa, nawiązując do konstrukcji Wolffa, stwierdza, że to *Inventing Eastern Europe* może być widziane jako pewien proces zapoczątkowany w osiemnastym a kontynuowany w dziewiętnastym wieku, w którym Skandynawia i Prusy są pojmowane wspólnie, Polska i Rosja zaś wyraźnie jako skrzyżowanie euro-azjatyckie¹³.

Książka „*La Russie mise en Lumière*” jest ważnym zestawieniem różnych wyobrażeń o Rosji w wieku oświecenia. Pokazuje, jak kształtował się wzrost zainteresowania tymi terenami oraz jaki miała na to wpływ filozofia oświecenia. Są to też o tyle ważne badania, że po raz pierwszy udowadniają, iż miraż rosyjski, jaki bez wątpienia narodził się we Francji, nie wynikał z opracowań encyklopedycznych. Omawiana książka uświadamia nam jak uboga była czasem wiedza piszących o imperium Katarzyny II autorów, którzy najczęściej nigdy sami nie byli w Rosji, a przy pisaniu często bazowali na źródłach z wcześniejszych stuleci czy też пане-girycznych historiach.

¹²M. Belissa, op. cit., s. 196.

¹³Ibidem.

Autor w zwięzły i interesujący sposób przedstawia wątki mogące zainteresować badaczy różnych dziedzin takich, jak historia, etnologia czy geografia. Na uwagę zasługuje świetna znajomość terminologii języka rosyjskiego dotycząca nazw poszczególnych ludów, czy też wytłumaczenia pojęć zawartych w osiemnastowiecznych źródłach. Belissa prowadził swoje badania głównie na szerokim korpusie źródeł encyklopedycznych, ale wykazał się doskonałą znajomością także innych publikacji epoki zajmujących się tematyką rosyjską. Książka stanowi istotny wkład w badania nad Encyklopedią Diderota i d'Alemberta, a przede wszystkim nad tym, jak Rosja, jej barbarzyńska natura, obyczaje czy cywilizacja były widziane w oświeceniowej Francji.

